

Tartu Ülikool

Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond

Kultuuriteaduste instituut

Kirjanduse ja teatriteaduse osakond

Teele Masing

**DÜSTOOPILISE ÜHISKONNA KUJUTAMINE ANDRIS
FELDMANISE „VIIMASED TUHAT AASTAT“ JA TAAVET KASE
„SURMAMAKSU“ NÄITEL**

Bakalaureusetöö

Juhendaja Jaak Tomberg, PhD

Tartu 2022

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1. Teadusulme.....	5
1.2 Teadusulme iseloomulikud tunnused.....	7
1.2.1 Noovum.....	7
1.2.2 Kognitiivne võõritus	8
1.2.3 Ekstrapolatsioon ja spekulatsioon.....	9
2. Düstopia	11
2.1 Düstopia ja postapokalüptiline ulme.....	13
2.2 Düstopia ajaloo põgus ülevaade.....	14
3. Düstopilise ühiskonnapildi kujutamine „Viimased tuhat aastat“ ja „Surmamaksu“ romaanides	16
3.1 Andris Feldmanise „Viimased tuhat aastat“	16
3.1.1 Düstopilise ühiskonna kirjeldamine.....	18
3.2 Taavet Kase „Surmamaks“	24
3.1.1 Düstopilise ühiskonna kirjeldamine.....	25
3.3 Teoste võrdlus	29
Kokkuvõte.....	32
Kirjandus.....	34
Summary. Depiction of dystopian society on the example of Andris Feldmanis’ „Viimased tuhat aastat“ and Taavet Kase’s „Surmamaks“.....	36

Sissejuhatus

Tänapäeval mõjutab aina enam inimeste elu tehnoloogia ja teaduse kiire areng. Keeruline on ennustada, milliste tehnoloogiliste lahendustega võidakse lähitulevikus välja tulla ja veelgi keerulisem on ennustada, milliseid ühiskondlikke tagajärgi sellised arengud kaasa võivad tuua. Düstopia on žanr, mis püüab seda teha: luua kujutluspilt maailmast, kus tehnoloogial on inimeste elus veelgi suurem osakaal, ja näidata, millised tagajärjed sellel olla võivad. Samas ei ole düstooptime temaatika seotud ainult tehnoloogiaga, vaid olulised märksõnad on ka totalitarism, fanatism ja ühiskonnakriitilisus. Ameerika utoopia- ja teadusulmeuuriija Lyman Tower Sargenti jaoks on düstopia eesmärk lugeja reaalsusest halvema ühiskonnakorralduse kirjeldamine (Sargent, 1994: 9). Tänapäeval leidub samuti mitmeid murettekitavaid aspekte, näiteks pandeemia, ühiskondlik ebavõrdsus, keskkonnaga seotud probleemid ja sõda. Need annavad düstooptikirjanikele ainet mõtisklemiseks, milliseid ühiskondlikke tagajärgi sellised olukorrad kaasa võivad tuua. Düstopiad pakuvad lugejale äratundmist, sest alust võetakse reaalsest elust, ning püüavad hoiatada halvaendeliste tendentside süvenemise eest – see on põhjuseks, miks düstopiad tänapäeval niivõrd populaarsed on ja miks on nende uurimine vajalik.

Järgnev uurimistöö keskendub düstooptimele, täpsemalt nendes kirjeldatud ühiskondade kujutamisele. Võtan vaatluse alla kaks eesti kirjanduse düstooptiat, milleks on Andris Feldmanise „Viimased tuhat aastat“ (2016) ja Taavet Kase „Surmamaks“ (2018) ning keskendun nende romaanide reaalsusest halvema ühiskonna kujutamisele. Selleks on kõigepealt vajalik anda ülevaade ka teadusulmest ja düstooptiast kui teadusulme alamžanrist. Lisaks tuleb töös kasutusele ka postapokalüptilise ulme mõiste, sest „Viimased tuhat aastat“ romaanis võib täheldada mõningaid tendentse, mis on just postapokalüptilisele ulmele omased. Teoste valikul oli oluliseks aspektiks kesksete teemade aktuaalsus – mõlemal juhul on olulisel kohal tehnoloogiline areng. Sellele vaatamata mõjuvad teosed väga erinevalt, mis teeb nende võrdlemise huvitavaks.

Bakalaureusetöö jaguneb kaheks osaks: teooriaosaks ja analüüsiosaks. Teoorias tuleb vaatluse alla teadusulme ja sellega seonduvad ühiskonna loomise võtted, pärast seda vaatlen lähemalt düstooptiat, selle seost postapokalüptilise ulmega ja põgusalt ajaloolist

tausta. Teadusulmele omased ühiskonna kujutamise viisid, milleks on noovum, kognitiivne võõritus, ekstrapolatsioon ja spekulatsioon, on omased kogu teadusulmežanrile, mis tähendab, et need mängivad olulist rolli ka düstooiates. Üheks oluliseks allikaks teoorias on Darko Suvini raamat „Metamorphoses of Science Fiction: On the Poetics and History of a Literary Genre“ (1979), mis on kirjandusteaduses üks olulisemaid teadusulmet määratlevaid teoseid. Düstoopest kirjutas lühtun Lyman Tower Sargenti artiklist „The Three Faces of Utopianism Revisited“. Eesti keeles on kõige olulisem Andrus Oru doktoritöö teadusulmest, sh ka düstoopest, mis kannab pealkirja „Eesti ulmekirjanduse žanrid ja nende poetika“ ning suuresti põhineb käesolev bakalaureusetöö just sellel allikal. Analüüsiosas võrdlen teooria toel kaht eesti düstoopest, milleks on Andris Feldmanise „Viimased tuhat aastat“ ja Taavet Kase „Surmamaks“ ning keskendun kirjeldatud ühiskondadele.

Konkreetsemalt olen sõnastanud kolm uurimisküsimust, millele püüan töö käigus vastused saada:

1. Mis on düstoopest ja millised on selle tunnusjooned?
2. Milliste kirjanduslike võtete abil luuakse düstoopestilisi kirjandusmaailmu ja milliseid võtteid leidub analüüsitavales teostes?
3. Milline on düstoopestiline elukorraldus valitud teostes? Milles seisneb inimkonna halvem elukorraldus ja kuidas seda kujutatakse? Mis on nende teoste tänapäevane tähendus ja nendes kätkeud hoiatus?

1. Teadusulme

Teadusulme mõiste kohta leidub mitmeid definitsioone. David Seed (2011: 1) väidab oma raamatus „Science Fiction. A very short introduction“, et teadusulmet on keeruline žanriks nimetada, ja pakub välja, et parem oleks sellest mõelda kui kirjandusväljast, kus saavad kokku ja ristuvad erinevad kirjandusžanrid. Siiski ei piirne teadusulme ainult kirjandusega ja seda leidub ka teistes valdkondades, näiteks kunstis, filmis, teatris ja muusikas. Eesti keele sõnaraamatus defineeritakse teadusulmet järgnevalt: „ulme liik või vastav teos, kus harilikult käsitletakse tulevikku, vaadeldes teaduse ja tehnika arengust johtuvaid võimalusi ja nende võimalikku mõju inimkonna arengule“ (Sõnaveeb 1).

Kirjandusteadlase Adam Robertsi järgi on teadusulme puhul tegemist fiktsiooniga, mis on tihti peale tulevikku suunatud ja mille teemadeks on uued teaduslikud avastused, tehnoloogilised leiutised või isegi aja- ja ruumirännakud. Kuna teadusulme on väljamõeldis, on kirjanikel võimalik tekstis kujutada nähtusi ja olukordi, mida praeguses maailmas ei eksisteeri. Sellised väljamõeldised võivad olla seotud aja- ja ruumirännakutega, aga ka robotite või muu tehnoloogiaga, ja need on elemendid, mis eristavad kirjeldatud maailma lugeja reaalsusest. (Roberts, 2000: 1-3)

Samas ei saa kõiki fiktsionaalseid teoseid, milles kirjeldatud maailm reaalsusest mingil määral erineb, nimetada teadusulmeks (Roberts, 200: 3). Teadusulme juures on oluline just teaduslik lähenemine nendele võõrastele elementidele (samas, 4). Kui tekstis esitatakse teaduslik seletus näiteks ajarännakule, on tegemist teadusulmega. Näiteks Herbert George Wellsi „Ajamasinas“ (1895) kasutatakse detailseid teadus-tehnoloogilisi kirjeldusi ajamasina võimalikkuse seletamiseks. Kui ajarännak lihtsalt toimub tekstis ja puudub igasugune teaduslik seletus selle kohta, ei ole see pigem teadusulme. Matthias Johann Eiseni lühijutus „Aastatuhandevahetus. Tallinnas aastal 2000“ (1903) nägi peategelane ajarännakut unes. Selline ajarännak pole teadusmeline, ehkki loos kirjeldatud teised elemendid (nt isesõitjad, elevaatorid ja telefonid) on ikkagi teadusmehaaniliselt tuletatud. Määrav on asjaolu, et need reaalsusest erinevad elemendid oleksid teaduslikult ja ratsionaalselt kirjeldatud, mis välistaks näiteks maagia, mille olemasolu pole võimalik teaduslikult põhjendada (Roberts, 2000: 5).

Andrus Org toob välja, et teadusulme „kujutab kunstiliselt usutavas laadis teaduse ja tehnika mõju inimesele ja ühiskonnale ning tehnokultuurilise arenguga seotud muutuste võimalikkust“ (Org, 2017: 110). Uurimissuunad, millest teadusulme oma tulevike kirjeldamisel lähtub, võivad olla erinevad, sagedased valdkonnad on näiteks geenitehnoloogia, kosmoloogia, küberneetika, infotehnoloogia, peale selle veel kvantmehaanika ja nanotehnoloogia (samas). Tänapäeval on palju populaarsust kogunud ka virtuaalreaalsus – tehislik digitaalreaalsus, milles on võimalik toimetada otsekui paralleelreaalsuses. Teadusulme aluseks võetakse uurimissuundade praegused teadmised, probleemid ja/või hüpoteesid, mille põhjal luuakse fiktsionaalne tulevikuühiskond (samas). Selline tulevikuühiskond on seotud reaalsete võimalikkustega, mis kirjutamise hetkel ei ole reaalselt eksisteerivad, kuid samas ei saa neid ka välistada (samas, 111).

Teadusulme põhikujundiks peetakse masinat (Org, 2017: 110). Selle all ei mõelda ainult materiaalselt tehnoloogiat, vaid masin toimib ka psühholoogilise fenomenina, teaduslik-tehnilise progressi metafoorina. Kui materiaalsel kujul võib masin eksisteerida näiteks mõne tehnoloogilise seadeldisena (nt ajamasin, kiibid, programmid), siis masina roll psühholoogilise faktorina näitab, milline on selle mõju tervele ühiskonnale. Tegemist on mitteeksisteeriva elemendiga, millele võib omistada erinevaid funktsioone. Masin võib osutada millekski positiivseks, mis aitab kaasa ühiskonna heaolule (utoopia kirjeldus), kuid masin võib kaasa tuua ka negatiivseid arenguid, mis viivad inimese eluolu halvenemiseni või koguni ühiskonna hävinguni (düstoopia kirjeldus). (Samas, 110–111)

Teadusulme puhul on tegemist žanriga, mis annab võimaluse fantaseerida teaduslike ja tehnoloogiliste võimalikkuste üle, mida reaalselt olevikulisel ajas ei eksisteeri (või ei saa üldse eksisteerida), kuid mis tunduksid võimalikud (Org, 2017: 111–112). See, et teadusulmemaailmas kirjeldatud sündmused oleksid reaalselt võimalikud, ei ole alati peamine kriteerium (samas, 112). Tekstiloomes on olulisel kohal teadusulmele kohane kirjutamislaad, teaduslik-tehniliste kirjelduste usutav ja loogiline edasiandmine ning teaduse ja tehnoloogia arengute kajastamine (samas). Andrus Org resümeerib: „Tulevikulise uudsuse tuletamine ja teaduslik-tehnilise murrangu võimalikkuse usutav läbimängimine üleilmses mastaabis on „teadusulmelisust“ märkiv kvaliteet“ (samas). Mis iseloomustab teadusulmelist kirjutamist? Sellest täpsemalt järgmises alapeatükis.

1.2 Teadusulme iseloomulikud tunnused

Teadusulme keskseks ehituskiviks on noovum, keskseks mõju efektiks kognitiivne võõritus, ning keskseks loomemeetodiks ekstrapolatsioon ja spekulatsioon. Järgnevalt vaatlen, mida need mõisted teadusulme kontekstis täpsemalt tähendavad.

1.2.1 Noovum

Noovum (*novum* – ld uus) on teadusulmežanri keskne element. See on tekstimaailmas midagi uut või võõrast, lugeja reaalsusest erinevat, millega lugejal puudub varasem kogemus või kokkupuude, kuid mille võimalikkus tundub talle loogiline, usutav (Suvini, 1979: 64). Darko Suvini järgi on noovumit keeruline defineerida, sest noovumid võivad pärineda eri valdkondadest ja olla erinevate tunnustega, samuti võivad need olla nii fiktsionaalsed kui ka empiirilised (samas). Samas võib olla igal lugejal ja autoril oma ettekujutus noovumist, mis teeb defineerimise omakorda keerulisemaks.

Kuna teadusulme kirjeldab oma maailmu väga erinevate nurkade alt, võib loetleda ja eristada hulgaliselt eri tüüpi ning eri valdkondadest pärit noovumeid. Noovumiteks võib pidada mitteinimlikke eluvorme (nt tulnukad, küborgid), ebatavalisi keskkondi (nt kosmosekolooniad võõral planeedil), aga ka teatud keelelisi eripärasid (nt tegelase omapärane kõnemaneeer, veidrad nimed ja nimetused) (Org, 2017: 113). Noovumitena mõjuvad kindlasti erinevad tehnoloogilised leiutised (nt ajamasinad, robotid, tehisintellekt, virtuaalreaalsus), uued teaduslikud avastused (nt elu mõnel teisel planeedil, uued ravimid või haigused), aga lisaks ka omapärased ühiskondlikud eripärad või kogu ühiskond tervikuna. Noovumite hulk võib tekstis tugevasti varieeruda: võib esineda üks keskne noovum, kuid fiktsioonmaailma loomisel võib kirjeldada ka arvukal hulgal noovumeid (samas). Stanislaw Lem'i teaduslilmeline teos „Solaris“ (1961) kirjeldab noovumina samanimelist planeeti, mida katab suures osas ookeanisarnane ollus, mille puhul on tegemist tundmatu organismiga. Seda saadetakse uurima kosmosemeeskond, kellega hakkavad juhtuma kummalised sündmused. Mitme noovumiga teose näitena võib tuua Philip K. Dicki romaani „Kas androidid unistavad elektrilammastest?“ (1968), milles on loodud inimeste välimusega sarnaseid roboteid, kellest mõnede vastu on tarvis inimestel sõdida. Noovumina mõjuvateks elementideks on veel ka tujuorel ja radioaktiivsus, mis Maal levib ja loomi tapab ning inimesi mitmeti mõjutab.

Noovumite tähendus ja positsioon võib aja jooksul muutuda: varasemates teostes kirjeldatud noovumid võivad hilisemas ajas reaalsuseks saada, mistõttu ei ole need enam tunnetuslikult noovumid. Lugeses praegusel hetkel Ray Bradbury romaani „451° Fahrenheiti“ (1953), võivad märkamata jääda tubades olevad suured ekraanid või inimeste kõrvas olevad merekarbid, sest tänapäeval on loomulik suurte ekraanide ning kõrvaklappide olemasolu. Kui varasemalt mõjusid sellised elemendid noovumina, siis nüüd enam mitte nii väga. Muidugi võivad noovumid jäädagi tunnetuslikult noovumiteks, kui elu kulgeb teoses teises suunas sellest, millest teadusulmeteose kirjutamisel lähtuti. See tähendab, et noovum minetab teostumisvõime, kuid säilitab uudsuse ja omapära.

1.2.2 Kognitiivne võõritus

Noovumi vastuvõtmisel tekib lugejas määrav tajunihe, mida kutsutakse kognitiivseks võõrituseks. Selle vältel hindab lugeja noovumit oma reaalsuse põhjal ja otsustab, kas kirjeldatud element on talle pigem tuttavlik või võõras (Org, 2001: 830). Täpsemalt kirjeldab Andrus Org kognitiivset võõritust järgmiselt: „Kognitiivse võõrituse tekkimiseks on vajalik sooritada epistemoloogiline tajuprotseduur, mille jooksul vastuvõtja identifitseerib noovumi ja hindab selle uudsust/usutavust talle teadaoleva maailma taustal. Enamasti tekitab võõritusefekti selline noovum, mis pole reaalmaailma taustal endastmõistetav ega loomulik, vaid mõjub oma ootamatuses ja tundmatuses justkui võõrkeha“ (samas).

Darko Suvin (1979: 7–8) toob välja, et teadusulmežanri vajalikud ja piisavad tingimused ongi kognitiivsuse ja võõrituse olemasolu ning nende kahe elemendi koosmõju. Võõritus on element, mis eristab teadusulmet realistlikust kirjandusest, samas kui võõrituse kognitiivsus eristab teadusulmet fantaasiakirjandusest (samas, 8). See tähendab, et kui tekst tekitab võõritust, ei saa tegemist olla realistliku kirjandusega, sest elemendid on reaalsusest erinevad, samas kui võõritusega ei ole võimalik mingil moel kognitiivselt samastuda, tähendab see, et kirjeldatud elemendid on reaalsusest niivõrd erinevad, et kuuluvad pigem fantaasiakirjandusse. Näiteks J. R. R. Tolkieni „Sõrmuste isandas“ (1954) kirjeldatud maagiline maailm ei ole meie tegelikkuses teaduslikku kinnitust leidnud, mistõttu ei saa seda liigitada teadusulmeks vaid fantaasiakirjanduseks.

Noovumi tekitatud kognitiivne võõritus tähendab, et noovum tundub lugejale tuttav ja see toimib loogiliselt, kuid jääb samal ajal ikkagi millekski võõraks (Suvin, 1979: 64). Suvin toob välja, et võõrituse kognitiivsus on noovumi puhul kindlasti oluline kriteerium, sest kui noovum näib narratiivis ebausutav, ei suuda see lugejat veenda – sel juhul on tegemist jällegi pigem fantastikaga, mitte teadusulmega (sammas, 66).

Noovumi ja kognitiivse võõrituse efekti näiteks võib tuua isesõitvad autod. Isesõitvad autod mõjuvad hetkeolukorras noovumina, sest reaalsuses ei ole veel inimeste ümber selliseid masinad liikumas. Aastaid tagasi oleks see mõjunud kindlasti tugevama noovumina kui praegu, sest tänapäeval juba käivad katsetused sellise tehnoloogia loomiseks. Seega tundub usutav (kognitiivsus) sellise lahenduse võimalikkus, aga kuna isesõitvad autod ei ole veel laiatarbekasutuses, on raske ette kujutada (võõritus), milline oleks maailm, kus autod saaksid ilma juhtideta hakkama.

1.2.3 Ekstrapolatsioon ja spekulatsioon

Teadusulmelised tulevikumaailmad võivad praeguse olevikuga olla otsesemas või kaudsemas, lineaarsemas või katkendlikumas seoses, kujutada lähemat või kaugemat tulevikku. Sellest lähtuvalt eristatakse teadusulmelise maailma kaht erinevat loomemeetodit, milleks on ekstrapolatsioon ja spekulatsioon. Jaak Tomberg toob oma magistritöös „Ekstrapolatiivne kirjutamine“ välja, et ekstrapolatsioon on uurimuslik tuleviku kujutamine ja spekulatsioon on ennustuslik tuleviku kujutamine (Tomberg, 2004: 14).

USA kirjandusteoreetik Brian McHale on oma raamatus „Constructing Postmodernism“ välja toonud ekstrapolatsiooni ja spekulatsiooni põhilised eripärad. Ekstrapolatsiooni kirjeldab ta järgmiselt: „Ekstrapolatiivne teaduslik fantastika lähtub empiirilise maailma praegusest seisundist, eriti teaduslike teadmiste praegusest seisundist, ning ehitab loogilisel ja lineaarsel moel maailma, mis võiks olla praeguse maailma tulevikuline pikendus või praeguste tegevuste tagajärg“ (McHale, 1992: 244). Andrus Org ütleb ekstrapolatsiooni kohta järgmist: „Iseenesest ei saa ekstrapolatsioon olla tõene ega väär, vaid ainult iseenda eeldustest tulenev, st enda kehtestatud mängureegleid järgiv“ (Org, 2017: 114). Ehkki aluseks võetakse reaalsed teadmised hetkeolukorrast, mille abil tuletatakse loogiliselt tulevikumaailm, on tegemist siiski fiktsiooniga.

Spekulatsiooni puhul ei põhine McHale'i järgi tuletamine loogilistel järeldustel, vaid võetakse kinni millestki tuletamatust, kasutades kujutlusvõimet vabamalt (1992: 244). Andrus Org kirjeldab spekulatsiooni kui loojutustamist, mis „kujutab teaduslik-tehnilisi (tuleviku)maailmu vaid puhtteoreetiliste võimalikkuste või hüpoteetiliste visioonidena. Kuna spekulatiivse teadusulme südamikuks on pigem pseudo- kui tõsiteaduslik diskursus, nihkub kujuteldav maailm tunnetuslikult fantastikasse“ (Org, 2017: 115). Seega tekib spekulatsiooni puhul erinevus reaalse maailmaga, sest kasutatakse noovumeid, mis ei ole praegusest maailmast täienisti lineaarselt tuletatavad (nt superkangelaste ebatavalised võimed) (samas). Teostes võivad esineda ka mõlemad loomemethodid korraga, kuid sel juhul tõuseb üks kahest tavaliselt rohkem esile (Tomberg, 2004: 16).

Ekstrapolatsiooni näitlikustamiseks võib tuua samuti isesõitvate autode näite. Praeguses maailmas on tehnoloogiliselt võimalik luua selliseid masinaid, aga need ei ole veel nii levinud. Seega oleviku loogiline pikendus oleks selline ühiskond, kus isesõitvad autod on tavaline nähtus. Näiteks mängufilmis „Demolition Man“ (režissöör Marco Brambilla, 1993) on kasutusel taolised masinad. Spekulatsiooni näitlikustamiseks tuleb mõelda millelegi, mille seos meie praeguse olevikuga pole sedavõrd loogiline või lineaarne. Siia võib tuua näiteks superkangelaste võimed inimeste igapäevases elus. Stan Lee (koomiksiautor) loodud tegelane Raudmees (ing Iron Man) on oma võimed saanud leiutiste kaudu, ning arendab pidevalt neid uusi lahendusi leiutades edasi. Kuigi superkangelaste võimed kuuluvad esmapilgul pigem fantaasia alla, siis selline teaduslik-tehnoloogiline lähenemine võimetele muudab selle teadusmeliseks. Sarnane olukord on näiteks ka Hulki tegelasega, kes on samuti Marveli koomiksitemgelane. Tegelase nimi on Bruce Banner, kes vihastades muutub suureks rohelisteks hiiglaseks, kes sellisena kannab nime Hulk. Selline transformatsioon Bruce Banneriga sai teoks laboris juhtunud õnnetuse kaudu, kui tegelane sai kiiritada, ning on pigem spekulatiivne.

Eelnevalt käsitletud teadusulme põhielemendid – noovum ja kognitiivne võõritus, ekstrapolatsioon ja spekulatsioon – on omased ka düstooptiale, mis on käesoleva uurimistöökitsamas keskmes. Järgnevalt tuleb vaatluse alla düstooptiažanr ja selle olemus.

2. Düstoopia

Düstoopia puhul on tegemist teadusulme alamžanriga, mis tähendab, et teadusulme üldised tunnused on tuvastatavad ka düstoopias. Eesti keele sõnaraamat toob düstoopia definitsioonina välja järgmist: „kujutluspilt ühiskonnast, mida iseloomustab totalitarism ning rõhuvad sotsiaalse kontrolli vahendid, üks negatiivse tegelikkuse kujutamise vorme; sellist kujutluspilti esitav teos“ (Sõnaveeb 2). Sargenti jaoks on düstoopia eesmärk praegusest maailmast negatiivsema tulevikuühiskonna kujutamine ja täpsemalt kirjeldab ta düstoopiat kui „mitte-eksisteerivat ühiskonda, mida kirjeldatakse väga detailselt ja mis asetseb tavaliselt ajas ja ruumis ning mida autor püüab kaasaegse lugeja jaoks kirjeldada tunduvalt halvema ühiskonnana, kui see, milles lugeja elab“ (Sargent, 1994: 9).

Düstoopiate temaatika on väga varieeruv. Andrus Org (2017: 141) toob düstoopia temaatikast kirjutades välja järgmist: „Düstoopiate temaatiline rõhuasetus võib olla kas sotsiaalne, poliitiline, majanduslik, ökoloogiline, religioosne, tehnoloogiline, seksistlik või rassistlik – paljudel juhtudel mitmed dominandid ka kattuvad või võimendavad üksteist.“ Düstoopiates kirjeldatud maailmades elavaid inimesi tavaliselt kontrollitakse ja jälgitakse, neil puudub privaatsus ja vabadus (samas). Sellisteks jälgimisseadmeteks võivad olla erinevad tehnoloogilised vahendid (nt ekraanid, kiibid), aga inimesi võidakse mõjutada ka erinevate ravimitega (nt antidepressandid) (samas). Selline kohtlemine tekitab peategelases konflikti, mis paneb teda valitseva olukorra eest kas põgenema või selle vastu mässama (samas). Christina Dalcheri romaanis „Vox“ (2018) on kehtestatud naistele rääkimispiirang, mis hiljem viib selleni, et naised ei õpetata enam ka lugema ega kirjutama. Valitseb patriarhaalne ühiskonnakorraldus, milles levib arvamus naistest kui koduperenaistest, kelle ülesanneteks on laste sünnitamine ja kodu eest hoolitsemine. Peategelane Jean ei ole nõus sellise ühiskondliku korraldusega ja püüab sellele vastu astuda.

Düstoopia üheks oluliseks funktsiooniks on hoiatamine (Sargent, 1994: 6). Hoiatamist just selles valguses, et panna lugejat mõtlema, kuidas kirjeldatud tulevikku vältida ja mida selle vältimiseks teha tuleks (samas). Sargent kirjeldab traditsioonilist düstoopiat kui hoiatust sisaldavat oleviku ekstrapolatsiooni, mis näitab lugejale, et ühel või teisel viisil käitudes

võivad oodata see- või teistsugused karistused ja negatiivsed tagajärjed (samas, 8). Hoiatamisel võetakse aluseks kriitilised teemad olevikust ning luuakse tuleviku kujutluspilt võimalike tagajärgedega. Näiteks Ray Bradbury „451° Fahrenheiti“ romaanis hoiatatakse tehnoloogia pealetungi ja selle mõjul kirjanduse ja kunsti hääbumise eest.

Düstoopia moodustab paariku utoopiaga, mis Sargenti järgi on lugejale tema enda reaalsusest parema ühiskonna kujutamine (Sargent, 1994: 9). Tundub, nagu oleks tegemist kahe vastandiga, aga reaalsuses leidub neil ka palju sarnast. Jaak Tomberg (2017) toob välja, kuidas varauusaegse utoopia tunnusjooned, millena ta toob välja eraomandituse, staatilisuse ja sattumuslikkuse, on tuvastatavad ka düstoopia juures. Seega ei saa pidada neid otseselt vastanditeks. Soov utoopiat meelevaldselt teostada võib viia düstoopiliste tagajärgedeni. Ka Sargent toob välja, et autori poolt kirjutatud utoopia võib lugeja perspektiivist tunduda düstoopiana, kuid sellise kirjanduse juures on oluline püüda mõista autori kavatsust just selles kontekstis, milles teos on kirjutatud (utoopia või düstoopia) (Sargent, 1994: 12–13).

Kuna düstoopia on teadusulme alamžanr, leidub ka selles erinevaid kognitiivset võõritust tekitavaid noovumeid ning ka düstoopias kasutatakse maailma loomisel ekstrapolatsiooni ja spekulatsiooni. Klassikalistes düstoopiates on kõige suuremaks noovumiks olemasolevast halvem ühiskonnakorraldus üldiselt. Nii on see näiteks Margaret Atwoodi romaanis „Teenijanna lugu“ (1987), mis kirjeldab ühiskonda, kus on suureks probleemiks naiste viljatus. Riigipöörde tagajärjel muutus Ameerika totalitaarseks ja patriarhaalseks riigiks, kus valdava enamiku naiste õigusi aina piirati ja naised kasutati selleks, et ühiskonnas valitsevatele komandöridele lapsi saada. Seeläbi on tegemist feministliku düstoopiaga, mis kritiseerib ühiskonnas levinud patriarhaalseid tendentse ja usufanatismi. Reaalsusest halvemat ühiskonda kujutatakse ka Suzanne Collins'i „Näljamängudes“ (2008), kus toimuvad üleriigilised näljamängud, kuhu saadetakse noori võistlema elu ja surma peale. Taolised mängud algatati pärast inimeste mässu võimu vastu ja neid võetakse kui austusavaldusi võimule. Seda üritust kajastatakse ka televisioonis ning kogu rahvas saab sündmustele kaasa elada. Tegemist on kapitalismivastase romaaniga, mis kritiseerib tugevalt vaatamänguühiskonda ja sotsiaalset ebavõrdsust.

Loomemethodilt on düstopia peaausjalikult ekstrapolatiivne, ehk keskendub praeguse hetke teadmistest lähtuvate võimalikkuste tuletamisele. Üldiselt on keskmeks ühiskondlikud ja sotsioloogilised aspektid, mida võimendatakse tulevikku. George Orwelli romaan „1984“ (1949) kirjeldab totalitaarset ühiskonda, kus kõiki inimesi jälgitakse, et kontrollida nende ustavust võimul olevasse parteisse. Jälgimine toimub ekraanide vahendusel, mis on igal inimesel kodus olemas. Võttes arvesse teose kirjutamise aega, on ekstrapoleeritud tehnika arengut tulevikku, mil ekraanid suudavad jälgida inimeste tegemisi. Romaan hoiatab selle eest, et totalitaristlik süsteem võib tehnikat enda tarbeks kurjasti ära kasutada. Spekulatsiooni kasutatakse düstopies pigem vähem, kuna düstopies kätketud hoiatus peaks olema tulevikuliselt usutav. Lugejal on aga lihtsam samastuda sellise tulevikumaailma kirjeldusega, mis tuleneb tema olevikumaailma hetkeseisust.

2.1 Düstopia ja postapokalüptiline ulme

Järgnevalt võtan vaatluse alla postapokalüptilise ulme. Tegemist on teadusulmežanri ühe alamžanriga, mis on tunnuste poolest sarnane düstopiažanrile (Org, 2017: 132). Nende kahe žanri sarnasused on põhjuseks, miks seda käsitleda, lisaks tuleneb postapokalüptilise ulme juurde tagasi Andris Feldmanise romaani „Viimased tuhat aastat“ juures, milles kirjeldatakse inimkonna vaikset hääbumist tehnoloogiapõhises maailmas.

Düstopies eksisteerivad uued teadus-tehnilised olukorrad võivad viia katastroofini ja seeläbi ka apokalüptiliste tagajärgedeni. Kuna postapokalüptilise ulme kirjutamisele annavad impulsi reaalselt ohutunnet tekitavad tegurid, seisneb selle funktsioon (sarnaselt düstopies) hoiatamises. Teemadena kasutatakse elemente, mis tekitavad muret maailma ja inimkonna pärast ning näidatakse, milliseid võimalikke tagajärgi sellised olukorrad kaasa võivad tuua.

Postapokalüptilise ulme puhul on tegemist teadusulme üle alamžanriga, mis kirjeldab inimkonna hävingut mingi suure katastroofi järel (Org, 2017: 132). Põhilised teemad on seotud katastroofis ellujäänud inimeste toimetulekuga: kuidas saada hakkama maailmas, mis on muutunud inimeste jaoks tundmatuseni ja kuidas sellises keskkonnas kohaneda ja ellu jääda (samas). Kirjeldatud katastroofid võivad olla seotud näiteks loodusõnnetustega, inimeste tekitatud tagajärgedega või ravimatute haigustega (Nicholls jt, 2020). Andrus Org

ütleb, et postapokalüptilise teadusulmežanri ajendiks on realselt eksisteerivad tegurid, mis tekitavad ohutunnet ja muret maailmaga seonduva osas (Org, 2017: 132). Mari Järve debüütromaan „Esimene aasta“ (2011) kirjeldab, kuidas ohtlik ebola viirus levib ja on jõudnud Eestisse. Kehtestatakse karmid piirangud ja suletakse linnad, inimesed ei saa linnadest välja ja kedagi ei lasta sisse. Kümnekond inimest satuvad juhuslikult lähestikku Põlvamaale, kus nad püüavad ellu jääda.

Düstoopia ja postapokalüptilisel ulmel leidub sarnasusi, kuid tegemist on siiski eraldiseisvate žanritega. Düstoopilised tendentsid võivad viia postapokalüptiliste tagajärgedeni, kuid see ei ole reegel. Iga postapokalüptiline teos ei ole tingimata düstoopia või selle tulemus, sest põhjuseid apokalüptiliste tagajärgedeni jõudmiseks on lisaks ühiskonnakorralduse vigadele veel mitmeid teisigi.

2.2 Düstoopia ajaloo põgus ülevaade

Utopia ja düstoopia kontseptsioone võib leida juba kaugemast ajaloost, kui eksisteeris laiemalt uskumus taevast ja põrgust, ideaalsest paradisiist ja hirmsast allilmast (Pospíšil, 2016: 10). Mõistena võeti düstoopia kasutusele 19. sajandil ja žanriks kujunemine toimus järk-järgult (samal, 14). Populaarsemaks muutus düstoopia aga 20. sajandil, kui toimusid maailmasõjad ja valitsesid totalitaarsed režiimid (Org, 2017: 141-142).

Düstoopiažanri vanem nimetus on antiutoopia, milles kirjeldatud halvem ühiskonnakorraldus ei ole nii väga seotud tehnoloogiaga, vaid seal on olulisemal kohal sotsiaalsed ja poliitilised teemad (Org, 2017: 141). Sargent hakkas eristama neid kahte mõistet, tuues välja, et düstoopia funktsiooniks on hoiatamine praeguste tendentside tulevikuliste tagajärgede eest, samas kui antiutoopia funktsiooniks on hoiatada utoopilise unistamise halbade tagajärgede eest (Sargent, 1994: 9). Nende vahet tegemisel on Tom Moylan välja toonud, et kui tegelastele antakse teoses lootust, on tegemist düstoopiaga, kui aga mitte, on tegemist pigem antiutoopiaga (Moylan, 2000: xiii). Düstoopia kaanonisse sobituvad teosed nagu näiteks Jevgeni Zamjatinini „Meie“ (1921), milles kirjeldatud ühiskonnas on inimestel nime asemel numbrid, puuduvad vabadus ja isegi sellised instinktid nagu kirk ja armastus. Kaanonisse sobitub kindlasti ka Aldous Huxley „Hea uus ilm“ (1932). Sealses ühiskonnas on kõik inimesed võrdsed kuid puudub vabadus, väiksest

peale on kõigile kodanikele sisendatud, mis on õige ja mis vale. Düstopia kaanonisse paigutaksin ka Margaret Atwoodi „Teenijanna loo“, milles oli juttu eespool.

Üheks huvitavaks antiutoopia näiteks on George Orwelli romaan „1984“. Teosest võib välja lugeda kriitilisust utoopiliste ambitsioonide düstoopiliste tagajärgede vastu ning kontrollmehhanismina kasutatava tehnoloogia vastu. Jaak Tomberg toob välja, et „/.../ kui varamoodsad utopianarratiivid rõhutavad majanduslikku võrdsust kui midagi positiivset, siis „ajaloosise ajastu“ düstopianarratiivid rõhutavad samal ühiskonnakirjelduslikul tasandil subjektidevaheliste erinevuste kadumist ning indiviidi individuaalset identiteeditust kui midagi negatiivset“ (Tomberg, 2012: 97). Seega kritiseeritakse teoses just utoopilist ideaali võrdsest ühiskonnast, mis on viinud düstoopiliste tagajärgedeni. Lisaks ei anta romaani jooksul tegelastele lootust oma olukorrast pääsemiseks.

Kui 20. sajandi klassikaline düstopia oli seotud „sotsiaalse või poliitilise kollapsiga“ (Org, 2017: 141), siis hiljem on žanr muutunud teadusulmelisemaks (Pospíšil, 2016: 18). See tähendab, et düstopia temaatiline rõhuasetus on liikunud sotsiaalsetelt ja poliitilistelt teemadelt rohkem teaduse ja tehnoloogia poolele. Põhjus peitub selles, et tehnoloogial on inimeste elus ja ühiskondlikus korralduses aina suurem roll ning ühiskondlik areng ja tehnoloogiline areng on tänapäeval teineteisest järjest raskemini lahutatavad. Hoiatamine toimub mitte enam totalitaarsete režiimide eest (nagu oli nt „1984“ romaanis), vaid tehnoloogia ja teaduse arengust tulenevate võimalike tagajärgede eest. Siia alla sobitub Ray Bradbury 1953. aastal ilmunud romaan „451° Fahrenheiti“. Sealses ühiskonnas on raamatute lugemine keelatud. Keelu kontrollorganiks on tuletõrjujad, kes ei tegele mitte tulekahjude kustutamisega, vaid põletavad raamatuid. Raamatud on asendunud erinevate tehnoloogiliste seadmetega, näiteks on inimestel kõrvas merekarpe meenutavad kõrvaklapid ja tubades on seintel suured ekraanid, mis inimesi päevad läbi tegevuses hoiavad. See teos hoiatab raamatute hääbumise ja tehnoloogia pealetungi eest, lisaks ühiskonna juhmistumise eest selliste tendentside süvenemisel.

Järgmises peatükis analüüsin eelnenud düstoopteooriat arvesse võttes düstoopilise ühiskonna kujutamist Andris Feldmanise „Viimased tuhat aastat“ ja Taavet Kase „Surmamaksu“ näitel.

3. Düstoopilise ühiskonnapildi kujutamine „Viimased tuhat aastat“ ja „Surmamaksu“ romaanides

3.1 Andris Feldmanise „Viimased tuhat aastat“

Andris Feldmanis on stsenaarist. Ta oli kaasstsenaarist 2021. aasta filmis „Kupsee nr 6“, mis on pälvinud mitmeid auhindu. 2016. aastal avaldas Feldmanis oma debüütromaan, mis kannab pealkirja „Viimased tuhat aastat“. Romaan on saanud Betti Alveri debüüdi-preemia. Tegemist on düstoopilise romaaniga, kus on tugevalt esiplaanil armastuse temaatika ning leidub ka postapokalüptilisi tunnuseid. Teos on jagatud nelja ossa, milleks esimene kannab pealkirja „Õnne leidmine“, teine „Õnn“, kolmas „Üksteist aastat hiljem“ ja neljas „987 aastat hiljem“. Sellised pealkirjad on juba ise märkimist väärt, sest õnn on utopiates ja düstoo-piates üheks keskseks teemaks või ideaaliks. Eesmärk jõuda õnneni või õnneliku ühiskonna ja inimkonnani on mõlemas žanris olulisel kohal, kuid düstoo-piates kirjeldatud soov õnneni jõuda viib tavaliselt vastupidiste tulemusteni. Järgnevalt annan põgusa ülevaate, millest need osad jutustavad.

Teose esimeses osas pühendab Feldmanis palju ruumi, et tulevikuühiskonda kirjeldada. Teose tegevustik antakse edasi peategelase Niko vaatepunktist, kes elab düstoopilises tuleviku-Berliinis. Kirjeldatud ühiskond on hetke olevikuga võrreldes muutunud märkimisväärselt: masinad on üle võtnud kõikvõimalike tööde tegemise, inimesed ei käi tööl vaid veedavad oma päevi sportides, sõpradega läbi käies ja pidutsedes, lisaks on inimkonna arv maailmas vähenenud umbes poole võrra, sest automatiseerunud maailmas on inimeste elutahe vähenenud, laste saamine on miski, mis tekitab tegelastes võõristust ja väga laialdaselt levib depressioon. Niko elu Berliinis on algselt seda ühiskonda arvesse võttes täiesti tavaline: ta käib jooksmas, mängib jalgpalli ja veedab aega oma sõpradega. Olukord muutub, kui ta sõber Martin näitab filmi „Terminaator 2“ (režissöör James Cameron, 1991). Filmid ja muu kunst ei ole selles tulevikus tavaline nähtus ja keegi nendega enam ei tegele. Seda nimetatakse Vanaks Kultuuriks, mida põlatakse. Pärast filmi vaatamist muutub Niko ellu suhtumine: kui varasemalt suutis Niko tavaliselt eksisteerida, mõtlemata elu sügavuse üle, siis nüüd tundub tema jaoks hämmastav, et inimesed on tegelenud kunstiga ja Nikos tõusevad esile mitmed küsimused. Ta ei saa aru, miks enam

inimesed selliste asjadega ei tegele ja kuidas sai olukord nii kaugemale areneda. See tekitab temas sisemist konflikti.

Teose teises osas kohtub Niko ühel peol noore naise Veraga, kes talle kohe meeldima hakkab. Sealt edasi tõuseb ühiskonnast olulisemale kohale armastus. Nikole tundub, et Vera annab tema jaoks tähenduse kogu senisele tühjale maailmale. Olles mõnda aega koos olnud, otsustavad nad linnast ära kolida ja otsivad mahajäetud majade hulgast endale sobiva paiga, mida koduks nimetada. Suurem osa inimkonnast elab siiski linnas, kus on rohkem võimalusi meelelahutuseks, mis hoiab inimesi tegevuses ja aitab vältida depressiooni langemist. Niko ja Vera elu muutub pärast seda, kui Vera leiab ühest majast viljakust tõstvad tabletid ja otsustab rasedaks jääda. See tekitab Nikos vastakaid emotsioone ja ta ei ole kindel, kas soovib isaks saada.

Kolmas osa kannab pealkirja „Üksteist aastat hiljem“, mis keskendub põhiliselt Niko, Vera ja nende poja Antoni ühe päeva kirjeldamisele, mil Anton on kümneaastane. Kirjeldatakse, milline on Antoni ilmale tulemise protsess ja kuidas muutub nende elu pärast seda. Niko tunneb, et isaks olemine on tema elus kõige tähtsam ülesanne, samas teistel hetkedel on keeruline tema jaoks lapsele kohal olla ja tuleb ette olukordi, mil kannatamatus saab võitu. Vera langeb pärast lapse sündi depressiooni ja Niko küsimusele, kas Vera soovib veel kunagi lapsi saada, vastab too eitavalt. Nad on märganud muutust ka Antoni käitumises: lapselik sära on asendunud staatilisusega, poiss on vaikne ja alandlik, ei hakka kellelegi vastu ja tundub, et ta on milleski sügavalt pettunud.

Romaani viimase osa pealkiri on „987 aastat hiljem“. Tegemist on lühikese osaga, mis kirjeldab viimase inimese eksisteerimist planeedil Maa. Inimeste arv maailmas jätkab märkimisväärset kahanemist, kuniks on alles ainult üksikud inimesed. Järgnevatele põlvkondadele ei õpetata ise endaga hakkama saamist, sest seni kandsid masinad kõige eest hoolt. See viib omakorda näljahädani ja inimkonna väljasuremiseni. Viimane inimene Maal on tunnistajaks sündmusele, mil masinad otsustavad planeedilt Maa lahkuda.

Huvitavaks teeb selle romaani ka mõningane seos postapokalüptilise ulmega. Kui postapokalüptilise ulme puhul kirjeldatakse üldiselt mõne katastroofi järgset maailma ja selles hakkama saamist, siis „Viimased tuhat aastat“ romaanis ei ole toimunud järsku katastroofi, mis viiks hävinguni, vaid sealne katastroof liigub inimkonna poole vaikselt ja

hiilivalt, sadade aastate jooksul. Tõnis Hallaste (2017) on kirjutanud oma raamatuarvustuses sellest järgmiselt: „Seega on „Viimased tuhat aastat“ postapokalüptiline, aga mitte postkataklüsmiline.“

Vaatamata katastroofi hiilivale loomule, on ainest saadud reaalselt ohutunnet tekitavatest olevikulistest teemadest. Teaduse ja tehnoloogia kiire areng panevad paratamatult mõtlema sellele, kuhu tehnoloogiapõhine ühiskond võib välja jõuda. Postapokalüptiline katastroof seisneb selles teoses masinate pealetungis, inimeste olulisuse vähenemises ja inimkonna hääbumises ning teose lõpus on kirjeldatud, milline võiks olla sellise tehnilise maailma üks lõplik tagajärg.

3.1.1 Düstoopilise ühiskonna kirjeldamine

Järgnevates alapeatükkides võtan vaatluse alla võtted, millega luuakse Andris Feldmanise teoses „Viimased tuhat aastat“ düstoopilist ühiskonda. Kuidas avalduvad Feldmanise teoses noovumid, kognitiivne võõritus, ekstrapolatsioon ja spekulatsioon?

Noovum ja kognitiivne võõritus

Düstoopiates on keskseks noovumiks olemasolevast halvem ühiskonnakorraldus tervikuna. Romanis „Viimased tuhat aastat“ erineb sealne ühiskond meie omast peaasjalikult kõige võimaliku automatiseerimise poolest, kogu elu on muutunud tehnoloogial põhinevaks ja inimkonna roll on seeläbi vähenema hakanud. „Automatiseeritud nagu kõik muu: haiglad, poed, jõusaalid, kohvikud, autoremonditöökojad, vaimse nõustamise keskused, lõbustuspargid, loomaaiad, politseijaoskonnad, valitsuse hooned, valitsused ise, tehased“ (lk 14). Lugejale kirjeldatakse seda ühiskonda taustaks ja hiljem keskendutakse sellele vähem. Puuduvad sündmused, kus reaalselt selliseid automatiseeritud teenuseid kasutatakse, seega ei saa lugeja kuigivõrd täpseid kirjeldusi ühiskonna toimimisest. Sellele vaatamata, kui hoida terve lugemise vältel mees autori kirjeldatud ühiskonda, tekitab kogu tekst kognitiivset võõritust. Ka meie praegune reaalsus on muutunud järjest tehnoloogiapõhisemaks, mistõttu sellise ühiskonna olemasolu tundub tunnetuslikult võimalik. Siiski kirjeldab teos ühiskonda, kus automatiseerumine on arenenud praegusest palju kaugemale ning see tekitab teatavat võõritust.

Romaani ühiskond võib tunduda utoopilise ideaalina: „Maailmast, kus keegi ei käinud tööl, kus kõigil oli liiga palju ruumi, liiga palju aega, kus polnud puudust, kus polnud viletsust“ (lk 16). Selline maailm, kus kõik on võrdsed ja millestki puudust ei ole, kõlab utoopilisena ja tundub loogiline, et selles suunas püütakse liikuda. Siiski on utoopistel püüdlustel olnud düstoopilised tagajärjed, puudus on kõrvaldatud ja võrdsus on saavutatud, kuid sellega koos on kadunud ühiskonna elujõud: „Maailmast, kus terve inimkond oli elutahtest ühekorruga lahti lasknud. Loobunud laste saamisest, oma elu ära andnud“ (lk 16). Kui tänapäeva Lääne ühiskonnas on laste saamine vähenenud karjääri tegemise tõttu, siis romaani ühiskonnas ei nähtud lihtsalt mõtet sellisesse maailma laste sünnitamises, kus neil reaalne roll puudub.

Üheks võõritust tekitavaks elemendiks on tarbeesemete saamise kord. Nimelt on teoses kasutusel talongide süsteem: „Mööblit, nagu ka toitu ja kõike muud eluks rohkem või vähem vajalikku jagati kindla korra järgi. Niko teadis, et selle aluseks oli mingi algoritm, mis arvestas sadu tuhandeid muutujaid ning oli võimeline iga inimese üle isiklikult otsustama“ (lk 26). Nõukogude ajal oli ka Eestis kasutusel talongide süsteem. Siis jagati kaupa talongide alusel seepärast, et valitses kaupade defitsiit. Feldmanise teoses on olukord vastupidine ja targad masinad jagavad inimestele nõudluspõhiselt külluslikke ressursse. Need lugejad, kes on elanud talongide ajastul, ehk ei tunneta sellist olukorda niivõrd võõrituslikult vaid pigem tuttavlikuna. Noorema lugeja jaoks võib talongide süsteem olla rohkem võõritav. Teiselt poolt jällegi on tänapäeval olemas samuti erinevad algoritmid, mis soovitavad tarbija käitumismustri järgi talle sobivaid reklaame või laule.

Kõige automatiseerumine ja tehnoloogiliste seadeldiste pealetung viis romaani tulevikuühiskonnas selleni, et inimestel ei olnud vaja end elus millekski ette valmistada. „Niko ise oli käinud kuueklassilises koolis. Ta oli kaheteistaastane, kui ta lugema ja kirjutama õppis“ (lk 30). Inimeste eesmärk oli põhiliselt eksisteerimine ja kuna olukord oli juba nii kaugemale läinud, ei olnud võimalik enam masinate edasist arengut peatada: „Sellel polnud enam mõtet, universum ei vajanud enam inimeste mõistmist, kes olid iseennast asendanud ja jälgisid nüüd kõike kõrvalt, segaste ja hirmunud pilkudega“ (lk 30).

Tööjõu automatiseerumise kui keskse ühiskondliku noovumi kõrval leidub ka väiksemaid noovumeid, mis aitavad düstoopilise maailmapildi kujundamisele ja ülesehitamisele kaasa.

Nendeks on näiteks taksomaadid, kiibid, suitsiidiklubid, kontrolldroonid. Taksomaatide näol on tegemist isesõitvate autodega, mida saab enda juurde kutsuda, kui on soov kuskile sõita. Seal sisestatakse soovitud aadress ja masin sõidab ise kohale. Autosid enam ei toodeta ja kogu liikumine on asendunud taksomaatide või metrooga.

Ühe väikse noovumina mainitakse kiipe, mis on inimestele kuklasse naha alla paigutatud. Seda ei ole raamatus tööjõu automatiseerumise kõrval eriti kirjeldatud, kuid nende abil on võimalik inimeste liikumist jälgida ja sõnumeid saata nagu tänapäeval nutitelefoniga. „Sõnumite saatmiseks ei olnud ammu enam füüsilisi vahendeid vaja, piisas kiibist, mis oli kusagile kuklavoldipiirkonda naha alla süstitud“ (lk 45). Kõik inimesed olid kiibistatud, kuid leidis juhtumeid, mil keegi lasi kiibi eemaldada. Niko viitab romaanis oma vennale, kellel usub samuti kiip eemaldatud olevat. Kiibi element võib viidata sellele, et tööjõu automatiseerumise taustal on käimas ka laiem protsess, mille käigus allutatakse inimene ja tema funktsioonid täielikult tehnoloogilisele kontrollile. Inimeste kiibistamise noovum võõritab tugevamalt kui taksomaatide noovum. Kuid veel teisel tasandil ei pruugi teadusulme sagedast lugejat kiibid enam märkimisväärselt võõritada, kuna tegemist on teadusulmes levinud motiiviga.

Suitsiidiklubid on romaanis uudseks nähtuseks ja võõritavad samuti tugevalt. Enesetappude arv kirjeldatud ühiskonnas on märkimisväärselt kasvanud ja tihti sooritatakse kollektiivseid enesetappe. Selle jaoks moodustati eraldi suitsiidiklubi, kus inimesed saavad veel viimast korda rikkalikku söömaega nautida, mille järel sooritatakse kõik koos enesetapp. Praeguses ühiskonnas on kollektiivsed enesetapid seotud näiteks ususektidega või terroriaktidega. Romaanis enesetappu tehes teistele üldiselt liiga ei tehtud, küll aga on märgata seoseid suitsiidiklubide ja ususektide vahel. Kui Martini sõber läheb ühte suitsiidiklubisse eesmärgiga enesetapp teha, mõtleb ta viimasel hetkel ümber ja ootab seni, kuni kõik teised on oma teo sooritanud. Põgenedes tuleb välja, et korraldajad ise ei sooritanud enesetappu.

Üks kord mainiti teoses kontrolldrooni. Raamatut arvesse võttes on tegemist ühe väikse elemendiga, mis siiski tasub ära märkimist. Kuna politsei ja valitsused olid kõik automatiseeritud, hoiavad korda kontrolldroonid, kes sõidavad linna kohal ja jälgivad elu. Teose ilmumise hetkest on droonindus palju edasi arenenud ja selline element võõritab

juba üpriski vähe võrreldes 2016. aastaga. Võib isegi öelda, et reaalne ajalugu hakkab ulmet ületama, ehk tegemist on elemendiga, mis on saanud aja jooksul tõeks ja seeläbi ka võõrituse efekt ei ole nii tugev.

Seoses Vera rasedusega tõusid esile veel mõned tehnoloogilised seadeldised, mis praegu lugedes võõritust tekitavad. Näiteks ei ole teoses vajalik haiglasse kontrolli minna, vaid on võimalik tellida läbivaataja, mis teostab kontrolli. Tegemist on seadeldisega, mis pannakse endale ümber ja ülejäänud töö teeb masin. Ka sünnitamiseks ei ole vaja haiglasse minna, sest koju saab tellida vastava seadeldise, mis kannab ise kõige eest hoolt: „Niko tellis neile sünnitusmasina: vähem kui veerand tunniga saabus nende hoovi klaasjas ümarate nurkadega kast“ (lk 179).

Feldmanise kirjeldused noovumitest jäävad pigem põgusaks ja mainimise tasandile. Autor toob välja uused elemendid, kuid lugeja ei saa teada uute seadeldiste tausta või ka üksikasju. Teose esimeses osas keskendutakse palju ühiskonna kirjeldamisele, kuid jällegi sellel tasandil, et öeldakse, mida on uut ja erinevat. Autor kirjeldab küll seda, kuidas ühiskond on jõudnud sellise korralduseni, kuid täpsemat teaduslikku tausta tehnoloogiliste masinate kohta ei anta.

Ekstrapolatsioon ja spekulatsioon

Düstoopia on loomuldasa ekstrapolatiivne ning järgnevalt vaatlen romaani tuletuslikke mehhanisme lähemalt ja uurin, kas teoses leidub ka spekulatiivseid motiive.

Andris Feldmanis on oma romaanis „Viimased tuhat aastat“ lähtunud tänapäeva kiirest tehnoloogilisest arengust ning pikendanud ja võimendanud seda tulevikku, milles kõik on muutunud täielikult tehniliseks. Teoses on kirjeldatud hetki, mis loovad silla kirjeldatud väljamõeldud tuleviku ja reaalse oleviku vahel: „See, millega helistatakse, mida ma sulle näitasin. Mingeid pilte vaadates tundub, et nad hoidsid neid igal võimalusel käes“ (lk 45). Kuna kirjeldatud ühiskonnas telefone vaja enam ei olnud, on see teose tegelastele võõraks objektiks, kuid nende jaoks vanu pilte vaadates jääb neile silma, kuidas inimestel on igal pool telefonid käes. See on kirjeldus praegusest reaalsusest, mil telefonid on muutunud asendamatuks. Feldmanis on ekstrapoleerinud selle veelgi kaugemasse tulevikku ja kirjeldab olukorda, kus enam ei ole vajalik eraldi seadeldise olemasolu, et sarnaseid funktsioone täita.

Teoses on kirjeldatud 20. sajandit, romaani kirjutamisajale eelnenud aega järgmiselt: „20. sajand oli õudus, puhas õudus. Tõsiselt, 20. sajandi lõpp oli hävingu algus. Inimesed sigisid kontrollimatult, kõik oli putsis, näljahäda, joogivett polnud, kliima hävines, kogu maailm oli mingis transis, inimesed lasid ennast tänavatel õhku, panid ennast põlema, ususõjad, homoseksuaale piinati, see oli jube, kohutavalt jube. Aga, saad aru, kõik tahtsid ikkagi elada“ (lk 42). See kirjeldus näitab, et aluseks on võetud inimkonna praegune ja mõneti juba minevikuline olukord, mis on ekstrapolatsiooni puhul oluline märksõna, ning on loodud tehnoloogiale keskendudes loogiline tulevikupikendus.

Kui põhiliselt võib väita, et teoses on kasutatud ekstrapolatsiooni, siis teose viimased leheküljed mõjuvad pigem spekulatiivsena. Nimelt kirjeldatakse seal, kuidas inimkond on lõplikult välja surnud ja ka masinad on otsustanud planeedilt Maa lahkuda. „See juhtus mõni tuhat aastat pärast seda, kui viimane inimene suri ja masinad planeedilt Maa teadmata suunas lahkusid, et katta vahemaid, milleks ükski teadvus polnud seni võimeline olnud“ (lk 199). Inimeste täielik asendumine masinatega mõjub pigem spekulatsioonina, sest praeguseid tendentse arvestades ei ole märgata inimkonna hääbumist.

Tõlgendus

Järgnevalt keskendun sellele, mis võiks olla „Viimased tuhat aastat“ romaani funktsioon, mida võiks autor soovida öelda selle teosega, mille eest hoiatada ja mida võiks tähendada romaani pealkiri.

Düstooapiad mõjuvad tihtipeale hoiatavalt, nende otstarve on panna inimesi mõtlema sellest, kuidas teoses kirjeldatud olukorda vältida. Andris Feldmanise romaanis toimub hoiatamine inimkonna väärtuse kahanemise eest tehnoloogia pealetungi mõjul. Intervjuus Tristan Priimäega esitati küsimus, kas peategelases leidub ka autorit ennast. Feldmanis vastas sellele järgnevalt: „Ta on fiktiivne tegelane, kelle maailm kattub hetketi tunnetuslikult minu omaga“ (Priimägi 2016). Sellest võib järeldada, et autor suhtub tehnoloogia kiirsesse pealetungi teatava skeptilisusega ja seepärast on ta otsustanud ühiskonna kasvava tehnoloogiapõhisuse eest hoiatada. Samas intervjuus on Feldmanis maininud ka enda arvamust tehnoloogiast: „Suur osa tehnoloogiast on muidugi väga meeldiv ja mugav, aga tundub, et osalt kasutatakse meid endid lihtsalt tehnoloogia, selle arengu ning eelkõige kellegi äri huvides ära“ (Priimägi 2016).

Piret Põldver (2017) toob oma arvustuses välja, et Feldmanise romaani ei tohiks lugeda kui ainult ulmeromaani või düstooptiat, sest tema arvates on tulevikukujutamine lihtsalt teose raam, mille sees on peidus teised olulised teemad, mis ulmefookuses võivad kõrvale jääda. Romaani võib lugeda ka hoiatusena kunsti ja kultuuri hääbumise eest. Vana Kultuuriga (kunsti, kirjanduse, muusika ja filmiga) tegelased ei tegelenud, sest nad ei suutnud toime tulla tunnetega, mida see neis tekitas. Sealses ühiskonnas ei olnud sellised emotsioonid tavalised. Kui inimeste elust võtta ära kunst, muusika, film ja muud identiteediloomise vahendid, võibki alles jääda vaid tühjus. Inimese identiteedi loomisele mõeldes võib teos hoiatada ka teiste kaudu enda identiteetseerimise eest. Niko püüdis ennast defineerida Vera kaudu, kuid lõpuni see siiski ei toimunud.

Olgugi, et romaanis jäi ühiskondlik kirjeldus pigem muude teemade varju, lugesin mina seda siiski suure kriitikana tehnoloogia kiire arengu vastu. Kui tänapäeval veedetakse tühiselt ja mõttetult aega internetis ilma igasuguste eesmärkideta, siis tundus, et sarnast olukorda on kirjeldatud ka romaani ühiskonnas, kuid interneti asemel muutus tühine aja veetmine reaalsuseks, millele aitas kaasa aina arenev tehnoloogiline võimekus. Olles ise läbinisti kunstiinimene, lugesin romaani ka selle nurga alt, kuidas kunst on asendunud tehnoloogiaga, mis on võtnud inimestelt elutahte. Usun, et kui kunsti ja kultuuri olulisusele pidevat tähelepanu pöörata, võib osade töövaldkondade automatiseerimine anda just lisa-aega nendega tegelemiseks ja sel juhul ei mõjutaks see ühiskonda nii halvasti.

Romaani pealkiri ütleb lugejale konkreetselt, millest romaan kirjutab, ehk millised on viimased tuhat aastat, jättes siiski täpsustamata, kas need on inimkonna või millegi muu viimased aastad. Võib ka olla, et tegemist on spekulatsiooniga tulevikust, et inimkonnal ja planeedil Maa ongi jäänud viimased tuhat aastat eksisteerimiseks.

Mõeldes veel sellele, miks on romaan kirjutatud tulevikku vaatavalt ja düstoopiana, mitte kirjutamisaegse ja olevikulisena, tundub mulle, et selliselt mõjub teos usutavamalt. Düstooptiates on olulisel kohal võimalikkuste olemasolu, seega teoses kirjeldatud muudatused ei saaks nii lühikese ajaga toimuda, mistõttu on teos kujutatud kaugemasse tulevikku, mis tõstab ka usutavuse funktsiooni. Lisaks aitab düstoopiline taust võimendada inimeste vahelisi suhteid.

3.2 Taavet Kase „Surmamaks“

Taavet Kase on kirjanik ja ajakirjanik. 2018. aastal avaldas ta romaani „Surmamaks“, mis on omapärane tulevikku kujutav teos. Kirjeldatud ühiskonnas on nimelt kehtestatud surmamaks, mida peavad kõik inimesed maksma, kui soovitakse rahulikult surra ja maetud saada. Kui surmamaks ei ole tasutud, jäävad inimesed haiglatesse voolikute külge ning uue tehnoloogia abil on võimalik neist saada energiat, mida on võimalik töödelda ja kasutada. Samas ei ole sellise maksu näol tegemist väikse summaga ja selle kogumine valmistab suurele osale inimestest raskusi. Kui alguses suudavad voolikute küljes olevad inimesed tavapäraselt edasi eksisteerida, siis hiljem muutub olukord halvemaks, mispärast soovivad inimesed tingimata maksu ära maksta: „Nüüd suutsid nad päeva jooksul heal juhul neli- viis tundi ärkvel püsida, aga sedagi mitte normaalse, vaid pigemini haiglaselt apaatse inimese kombel. Ülejäänud aja vähkresid maksujõuetud voodites, saamata magada, kannatades üha uuesti ja uuesti kergemapoolseid epileptilisi hooge, sorides alalõpmata enese minevikus ning kõike jälle ja jälle läbi elades“ (lk 56).

Teose temaatika keerleb kahe venna, Harri ja Mirko, ja nende isa ümber, kes on suremas ja kutsub poegi viimast korda enda juurde. Kuna perekonna liikmed ei ole eriti lähedased, lisab isa motivatsioonina, et on kogunud kahe surmamaksu jagu raha, millest ühe jätab ta endale ja teise annab sellele pojale, kes esimesena surivoodi juurde jõuab. Isa saadab poegadele kirja, milles seletab olukorda ja kuulutab välja nõ võidusõidu.

Harri ja Mirko läbivad oma teel mitmeid erinevaid linnu ja kohtuvad mitmete erinevate inimeste ja nähtustega. Teel Arneeba linna kohtab Mirko aedikus isemoodi linde, kes meenutavad musti luiki, aga ilma pikkade kaelteta. Linnas kohtab Mirko veel erinevaid põnevaid nähtusi: „Kahe kaelaga kaamel (just nimelt! – mõlemad eraldiseisvad kaelad üht lahmakat kaamelipead kandmas); kolme tissiga naine spetsiaalses *push-up*’is väiksel laval kõhutantsu esitamas; mõlema käega sünkroonis maaliv tänavakunstnik...“ (lk 31-32). Hiljem tutvutakse noid Karmeliga, kes tegeleb ennustamisega, mis on surmamaksu kehtestamise järel populaarseks muutunud. Haimali linn, kuhu järgnevalt jõuti, rajati pärast uut maksu, et sinna hulganisti haiglaid rajada (lk 78). Kõige põnevama kõrvaltegelasena tooksin välja motellipidaja Mrati, keda Mirko teel järjekordsesse linna, Sidnevisse, sõites kohtab. Motellis peatudes tuleb välja, et Mrat tegeleb teatud sorti mängude korraldamisega,

mille käigus tavaliselt keegi hukub. Levinud on rahutoojate liikumised, mis pakuvad suremise võimalust väiksema tasuga. Tegemist ei ole legaalse tegevusega ja Mrat tegeleb salaja just taolise projektiga. Ka Harri kohtab Sidnevis põnevaid inimesi: oma naise onu, kes jätab Harrile kahtlase mulje ja keda kahtlustatakse seotuses rahutoojatega, ning kahte politseinikku, kes Harrit üle kuulavad, sest peavad teda seotuks naise onu Tomsoniga. Harri liikleb põhiliselt rongidega, samas kui Mirkol on auto. Nende vahel läheb kohati tihedaks võidujooksuks, kuid isa juurde jõudes selgub, et tegelikult tal teise surmamaksu raha ei olegi ja poegade võidujooks on asjata. Siiski muutub vendade suhtlus pärast selliseid sündmusi lähedasemaks, mis ongi õigupoolest isa suureks sooviks.

3.1.1 Düstoopilise ühiskonna kirjeldamine

Sarnaselt romaani „Viimased tuhat aastat“ käsitlusele võtan ka siin vaatluse alla, milliste vahenditega düstoopilist ühiskonda kirjeldatakse.

Noovum ja kognitiivne võõritus

„Surmamaksu“ ühiskond on praegusest reaalsusest mitmetes aspektides erinev. Peamise asjana tuleb ära mainida surmamaks kui uus maks, mida makstakse selleks, et rahulikult surra. Tegemist on suure summaga, mida enamus inimesi üritab kokku koguda, kuid paljudel tekib sellega raskuseid. Rahvas ei suhtu sellesse positiivselt, kuigi maksu vastuvõtmisel kasutati rahvahääletust. „Makse, ikka enam ja enam jaburamaid on ju välja mõeldud. Igasuguseid. Magusamaks või lapsemaks ja... /.../ Aga surmamaks – see on ju nahaalsuse tipp“ (lk 34–35). Kuna inimestelt saadav roheenergia oli planeedi päästmise kontekstis oluline, tuli luua surmamaks, sest inimesed ei olnud vabatahtlikult voolikute külge aheldamise suhtes positiivselt meelestatud. „Ajalooliseks pöördepunktiks, suisa tervet inimkonda edaspidi mõõtmatult drastilisel viisil mõjutavaks sündmuseks sai aga Planeedi Päästmise Plaani peamine klausel: koheselt kehtestada kõikide maade rahvastele kohustuslikus korras surmamaks! Inimesed polnud sugugi vabatahtlikult nõus oma vaimu loovutama, et teised saaksid odava kütusega tööle sõita“ (lk 55).

Surmamaksuni viis meditsiiniline avastus: leiutati nõ elueliksiir, mida surijale manustades tema elunäitajad stabiilsemaks muutusid. Siiski ei olnud sellel inimesel ilma voolikuteta võimalik edasi elada, kuid sellele vaatamata suutis ta normaalselt eksisteerida ja toimetada. Sealt edasi jõuti avastusele, et voolikute küljes olevalt inimeselt on võimalik ammutada

„müstilist energiat“, mida sai töödelda ja muuta reaalselt kasutatavaks energiaks. Kuna inimesi oli maailmas palju (üle kümne miljardi), oli selline energia võimalus planeedi parema tuleviku poole liikuda, sest fossiilkütused olid otsa lõppemas ja selline energia saamise viis oli igati jätkusuutlik. See viis surmamaksu kehtestamiseni, sest palju oli neid inimesi, kes ei soovinud voolikute külge aheldatuna jääda ja see ei olnud õiglane, et energiat kasutatakse aga hiljem ise vooliku külge ei jää. Aja möödudes hakkas tehnoloogial esinema puudusi ja voolikute küljes olevad inimesed ei suutnud enam niivõrd hästi eksisteerida ja vajasisid rohkem puhkust kui varem.

Surmamaks mõjus inimestele pigem negatiivselt, kõik mõtlesid sellele, et vastav summa kokku saada. Üldine arvamus oli, et voolikute külge ei soovita jääda, mis viis lõputu muretsemise ja raha kogumiseni. „Inimesed elasid kuidagi tummalt, ilma rõõmuta. Paines, kiretult, justnagu poolel käigul“ (lk 57). Inimesed tundsid, et raske on elada või elu nautida enne, kui surmamaks on kokku saadud. Lisaks kardeti õnnetusi, mis võisid samuti inimese teispoolsusesse viia enne raha kokku saamist, mis tähendaks jällegi haiglasse aheldumist. Samas kasvas suitsiidide arv. Kui surnut ei kinnitata vooliku külge kindla aja jooksul, ei ole võimalik enam teda nõ ellu äratada ja energiat tootma panna, seega leidus inimesi, kes otsustasid sellise variandi kasuks. „Kuuldavasti pidi tehnoloogia olema niikaugel, et paari-, isegi kolmepäevaseid laipu tagasi tuuakse, kui neil surmamaks tasumata jäänud. Tundmatuseni puruks lõmastatud ainult, või kämbuks põlenud pääsesid tehnokäpast“ (lk 141).

Linnapildis oli näha palju haiglaid ja vanadekodusid, kus hoiustati neid, kes ei olnud summat kokku saanud ja pidid energiat tootma. Kirjeldatud tulevikuuühiskonnas on muutunud suhtumine surma ja matustesse: „Matused olid muutunud pidusündmuseks – mida rikkam surija, seda fantastilisem tähistamine“ (lk 79). Teoses kirjeldati ühe kirjaniku surma ning tema matustel oli terve linn inimesi täis ja korraldati vaatemänge. Matused näitasid, et inimene oli piisavalt jõukas, et surmamaksu maksta ning see oli põhjus tähistamiseks.

Ka tänapäeval on toimunud erinevaid debatte uute maksude üle, mille üle ka teoses ironiseeriti, seega mõjub teema usutavana, kuid seda on käsitletud mõnevõrra satiirilises võtmes. Siiski surma maksustamine tekitab võõritust ja mõjub pisut ebausutavalt, sest

tegemist on inimõigusega. Sarnaselt surma maksustamisele mõjub ka igavese elu eliksiir tugevalt võõritavana, sest reaalselt teadust arvestades tundub taoline eliksiir kui mitte võimatu, siis väga kaugel tulevikus võimalikuna. Ka inimeste energia ammutamise tehnoloogia tekitab tugevat võõritust, kuigi selle üksikasju pole seletatud.

Taavet Kase ei peatu „Surmamaksus“ uutel elementidel eriti pikalt ja on hetki, kus valitsevat ühiskonnakorraldust mõnda aega meelde ei tuletata. Siiski kirjeldab Kase, kuidas sellise avastuseni jõuti, kuid tehnoloogilistesse üksikasjadesse ei laskuta. Kui lugejale on ülevaade ühiskonnas toimuvast antud, jäetakse see tasand kõrvale ja rohkem tõuseb esile vendade võidujooks. Teose alguses jääb tunne, nagu kirjeldatakse lugejale tavalist ja tänapäevast ühiskonda, puuduvad kohe märkimisväärsed erisused. Esimeseks elemendiks, mis annab märku, et tegemist ei ole meie praeguse ühiskonnaga, on linnud, keda Mirko tee serval näeb. „Nii eriskummalisi elukaid polnud Mirko veel näinud, kuigi oli palju reisinud. /.../ Kaugemalt meenutasid nad ehk musti luiki, ainult et pikkade ilusate kaelteta. Kaelu praktiliselt polnudki, kehaehitus oli pigem jässakas, pisut bulldogilik“ (lk 14). Edasi tekib sarnane efekt lehekülgedel 18–19, kus kirjeldatakse 129-aastast meest. Seal tekib lugedes juba tunne, et midagi on kirjeldatud ühiskonnas meie omast väga erinevat. Rohkem aimu olukorrast saab alles kümme lehekülge pärast seda: „Surmamaks polnud veel nii kaua jõus olnud, et tehnoloogia oma piire oleks avaldanud. Ei teatud, kas inimest, täpsemini tema vaimu saab lõputult ülal hoida, katkematult pigistades, sealt seda miskit aina välja imedes“ (lk 28–29). Konkreetne kirjeldus romaani ühiskonnast jõuab lugejani alates 53. leheküljest, kus hakatakse täpselt kirjeldama, kuidas jõuti surmamaksu kehtestamiseni. „Meditiinilise suursaavutuseni, tembeldatud kui igavese elu eliksiiri avastamiseni, jõuti puhtjuhuslikult, koomapatsiente uurides. Teadlased töötasid välja täpse kombinatsiooni aineid, mis, kui need inimesse toimetada, elul kustuda ei lasknud“ (lk 53–54). Huvitav oli jälgida, kuidas Kase järk-järgult doseerides düstoopilist ühiskonda kirjeldab.

Ekstrapolatsioon ja spekulatsioon

„Surmamaksu“ romaanis on aluseks võetud tänapäeval toimunud maksudebatid ning nende alusel on ekstrapoleeritud tulevikuühiskond, milles on kehtestatud uus maks. On loogiline tuletada, et ühiskonda tekivad juurde uued maksud, kuid surmamaks iseenesest mõjub

rohkem satiirilise spekulatsioonina, sest inimeste suremise maksustamine ei tundu praeguse oleviku põhjal tõenäolise ja tõsiseltvõetavana.

Taavet Kase on leidnud põneva aspekti, mida on samuti tulevikku ekstrapoleerinud. Selleks on keskkonna päästmise ja rohelisema planeedi poole liikumise soov. Tänapäeval on see väga populaarne teema ja aina otsitakse lahendusi, et keskkonda rohkem säästa (nt ühekordsete plastnõude keelustamine) ning püütakse leida rohelisemat lahendust fossiilkütuste asemele. Teoses on leitud roheline lahendus energia saamiseks – inimesed – ressurss, mida sealses ühiskonnas leidub palju. Teisalt jääb paiguti mulje, et kõige selle üle hoopis ironiseeritakse. Roheenergia väljatöötamiseks on mindud nii kaugele, et inimesed peavad seeläbi kannatama ja otseses mõttes ise energiat tootma. „Inimelu on riigi ressurss. Liati veel selline, kes korraliku kodaniku kombel surivoodil energiat tootes oma elu-olu eest tasub. Tegelikuses! – peame üleüldse riigiisasid kiitma sellise võimaluse eest!“ (lk 127). Esile tõuseb tugev maksustamise kriitika, mis on minu arvates terve romaani lugemise vältel taustal ja mis on ka praeguses reaalsuses aktuaalne teema.

Romaani tulevikumaailmas kirjeldatud tehnoloogiline areng mõjub pigem spekulatsioonina. Samas ei ole antud täpset toimumisaastat, kuid praeguse maailma ja romaanis kirjeldatud tuleviku vahel on raske leida lineaarset ja loogilist seost. Ei saa välistada, et kunagi väga kauges tulevikus hakatakse inimest peamise energiaallikana kasutama, kuid praegu keskendutakse pigem päikese- ja tuuleenergiale, elektriautodele. Surma maksustamine mõjub mulle siiski ebaloogilisena ja leian, et reaalsuses ei oleks inimkond taolise lahendusega kuidagi moodi rahul.

Tõlgendus

Mehis Heinsaar on teose tagumisel kaanel kirjutanud järgmist: „„Surmamaks“ on võimalikku tulevikuühiskonda kujutav vaimukas ja seikluslik hoiatusromaan“. Selle järgi võib pidada romaani funktsiooniks hoiatamist kirjeldatud ühiskonna eest. Kuna romaanis olev maks on rahva poolt heakskiidu saanud läbi hääletamise, võib hoiatamine seisneda valitsuse otsuste ja nendega nõustumise eest. Seda selles kontekstis, et inimesed süveneksid põhjalikumalt sellesse, millega valitsus tegeleb ja vajadusel õigel hetkel sekkuma ja mitte nõustuma.

Düstoopiates on tavapäraseks nähtuseks peategelase mäss valitseva korra vastu. „Surmamaksus“ otseselt sellist olukorda ei teki, vaid see on asendunud vendade rivaalitsemissa ja võidujooksuga (Ojap 2018). Autor on ise nimetanud seda „psühholoogiliseks *sci-fi*’ks“ (Talberga 2018). Seega autori enda arvates on inimsuhete osa teoses samuti väga kaalukas ja lugedes ei tohiks keskenduda ainult teose teadusulmelistele aspektidele. „Alguses polnud ideel surmamaksuga mingit pistmist. /.../ Roman räägib tegelikult kahest vennast, kes sõidavad oma isa matusele“ (Talberga 2018).

Teose tegevustik on tulevikus, kuid täpsemat määratlust lugejale antud ei ole. Teose tegevustiku ajal on maks kasutusel olnud 15-20 aastat. See on üheks põhjuseks, miks ei mõjuks teos niivõrd efektsena, kui selle ajaline kirjeldus kattuks romaani kirjutamisajaga. Kui anda edasi niivõrd omapärast ühiskonna kirjeldust, peab jätma lugejale võimaluse seda usutavana võtta, mistõttu on teose tegevustik tulevikku asetatud. Olgugi, et teoses on temaatiliselt esiplaanil vendade võidusõit, lugesin mina seda kriitikana reaalsuses valitseva ühiskonnakorralduse ja poliitika vastu. Lõhe võimu ja rahva vahel on praegu suur, sest võimu otsused ei ole tihtipeale rahva hüvanguks. Teoses ironiseeriti inimeste kasutamise üle viimse piisani, nagu rahvas oleks võimule võlgu oma elatud elu eest, aga peamine, et valitsus saaks oma eesmärgid täidetud. Eelnevalt välja toodud tsitaat leheküljel 127, milles kirjeldati, kuidas inimesed on riigi ressurss ja peaks valitsusele tänulikud olema, pani mõtlema ka ühiskonna lõhestatusest. Reaalsuses on samuti neid, kes on jõukamad ja suudavad seeläbi endale rohkem lubada ning ongi nõus maksma erinevate asjade eest, aga samas on endiselt olemas teine pool, kes tunneb, et riiki huvitab vaid enda toimetulek.

3.3 Teoste võrdlus

Järgnevalt vaatlen, milliseid ühiseid omadusi analüüsitavates teostes leidub, ja mille poolest teosed üksteisest erinevad.

Peamiseks sarnasuseks teostes oli halvem ühiskonnakorraldus noovumina, mille sees esines väiksemaid noovumeid, mis aitasid kaasa ühiskonna loomisele. Feldmanise teoses on kõik automatiseeritud, selleni on viinud erinevate uute tehnoloogiliste seadeldiste juurde tekkimine. Automatiseerumise juures tundub see ka loogilisena, sest kuidagi on endiselt vaja näiteks korda hoidvat politseid, kelle asemel tegutsesid kontrollidronid. Samas ei oldud kirjeldatud üksikasjalikult, kuidas erinevad tegevused sellises ühiskonnas

välja näevad ja ruumi jäi ka lugeja kujutlusvõimele. Kase romaanis aga jäi alguses mulje, et kirjeldataksegi olevikulist reaalsust ja kohe ei olnudki aru saada, milles seisneb ühiskonna düstoopilisus. Järk-järgult avanesid teoses erinevad aspektid surmamaksu ja uue tehnoloogia kohta, millega saab inimesi pikalt elus hoida ja neist energiat ammutada.

Mõlema düstooopia puhul jäi silma inimkonna suhtumine valitsevasse korda, mis oli pigem negatiivne. „Surmamaksu“ romaanis ei julgenud inimesed enne raha kokku kogumist elada, muretseti pidevalt ning see segas tavapärast elamist. Muidugi leidis ka neid, kes niivõrd ei muretsenud olukorra pärast. Näiteks Mirko ei vaevanud pead sellega, kas ja kuidas vajalik maks ära maksta, ta elas pigem päev korraga ja püüdis elu nautida. „Viimased tuhat aastat“ romaanis aga oli inimkonnal lihtsalt eluisu kadunud. Isegi ei protesteeritud enda olukorra üle vaid lasti kõigel kulgeda. Tegelaste suhtumine ühiskonnakorraldusse oli pigem vaikimisi alluv, kuigi inimesed ei olnud õnnelikud. See on viinud mõlema teose puhul ka suitsiidide osakaalu suurenemiseni. Feldmanise romaanis ei leidnud inimesed endale elus enam kohta ja see põhjustas suurte suitsiidide arvu. Kase romaanis aga leidsid inimesed selles väljapääsu surmamaksust kõrvale hiilimiseks.

Huvitava kokkusattumusena osutusid mõlemad valitud teosed selliseks, kus düstoopiline ühiskonnakorraldus ei olnud romaanis eesmärk omaette: mõlemas teoses teenib düstoopiline taustafoon hoopis inimsuhete kirjanduslikku käsitlemist. Kase romaanis on keskseks teemaks vendade võidusõit isa juurde, Feldmanise puhul tõuseb esile õnnetu ühiskonna õnnetu armastuslugu. Lugejale antakse ülevaade sellest, kuidas erineb kirjeldatud ühiskond reaalsusest, aga siis jäetakse see kõrvale ja keskendutakse teistele teemadele. Edasi tuleb põgusalt sündmuste käigus sisse mõni element, mis tuletab tausta meelde, kuid leian, et lugejal on nendes teostes oluline roll hoida ise pidevalt laiemat ühiskonda meeles.

Tulles tagasi Tom Moylani düstooopia ja antiutoopia eristamiseni, võib pidada Feldmanise romaani ka antiutoopiaks, aga Kase romaani pigem düstooopiaks. Moylani eristusel oli oluliseks aspektiks tegelastele lootuse andmine. „Viimased tuhat aastat“ romaanis ei tekkinud inimestel lootust pääseda valitsevast korrast. Niko ja Vera armulugu ja linnast ära kolimine võis jätta tunde, et olukord läheb paremuse poole. Siiski viimase tuhande aasta temaatika taustal mind see lõpuni ei veennud, mistõttu arvan, et sellise liigitamisega võib

romaani ka antiutoopiaks nimetada. Taavet Kase romaanis toimub tegelastele lootuse andmine läbi surmamaksu lubamise, mille tõttu liigituks romaan düstopia alla, kuid lõpuks ei saa kumbki vend endale surmamaksu. Sellele vaatamata oli neis olemas uskumus, et olukord saab paraneda. Kui võtta aga üldisest ühiskonnakorraldusest pääsemise lootus, siis seda ei kajastata ka siin, ning sel juhul võib ka „Surmamaksu“ antiutoopia alla liigitada.

Autorite kirjutamisstiil on märkimisväärselt erinev. Andris Feldmanise romaani iseloomustavad tõsine stiil ja lühikesed laused, samas kui Taavet Kase romaanis on palju naljatlemist ja ironiseerimist. Just selline ironiline kõla pani mind tihti mõtlema, kas selline stiil on düstopiale kohane. Tegelikult olid praeguse elu tendentsid ja hoiatav alatoon olemas, kuid stiil leevendas kirjeldatut. Feldmanise raamat pani mind pidevalt mõtlema, kas tõesti võibki elu sinna poole teel olla. Sealsed kirjeldused olid naljast kaugel ja ma võtsin neid samuti tõsiselt. Kriitilisus oleviku suhtes on mõlemas teoses tugevalt esil, kuid selle väljendumine on romaanides täiesti erinev. Ma arvan et just kirjutamise stiili pärast võõritas „Viimase tuhande aasta“ ühiskond kognitiivsemalt.

Mõlema düstopia puhul võib mõtiskleda, miks on kirjeldatud teostes just tulevikuühiskonda, mitte ei ole sarnaseid sündmuseid kajastatud romaani kirjutamise ajal. Minu jaoks seisneb põhjus selles, et olevikus kirjutades võiks taolised romaanid liigitada fantaasiakirjandusse, sest lugejal ei teki võimalust tulevikuliselt ette kujutada, kas romaanides kirjeldatud sündmused võivad kunagi tõseks saada. Lugeja tajub, et praegusel hetkel ei eksisteeri kirjeldatud lahendusi ja järelkult on tegemist fantaasiajutuga. Jättes kirjeldustesse tulevikulise mõõtme, tekib koheselt lugejal võimalus kaasa mõelda ja hinnata, kas romaani ennustuslik tulevik kattub ka tema arusaamadega. Kuna mõlemas teoses on esiplaanil inimsuhete teema, võib düstoopiline tulevikuühiskond ka inimsuhete dünaamikaid tugevamalt esile tuua.

Põnev oli võrrelda just neid kahte teost. Nende analüüsimisel tulid välja erinevad autorite lähenemised düstopiale. Erinevad teosed nii temaatiliselt, stiililt kui ka ülesehituselt, aga siiski on mõlemas ka mitmeid sarnasusi – see näitab, kui mitmekülgne on düstopiažanr.

Kokkuvõte

Minu bakalaureusetöö keskendus düstoopiažanrile, täpsemalt düstoopiliste ühiskondade kirjeldamisele. Selle jaoks oli vajalik anda ülevaade ka teadusulmest, sest teadusulmeliste ühiskondade kujutamisel kasutatavad efektid ja loomemeetodid on omased ka alamžanritele, sh düstoopiatele. Tööd alustasingi teadusulme kirjeldamisest. Edasi vaatasin noovumeid ja kognitiivset võõritust, ehk teadusulme olulisimaid elemente ja nende tunnetuslikku efekti, ning seejärel ekstrapolatsiooni ja spekulatsiooni, mille puhul on tegemist teadusulmeliste maailmade loomemeetoditega.

Järgmisena keskendusin konkreetsemalt düstoopiale, andes ülevaate selle definitsioonist, temaatikast ja suhtest utoopiaga. Tuli välja, et utoopilised ideaalid võivad viia tihtipeale just düstoopiliste tagajärgedeni ja düstoopia olulisimaks aspektiks on lugejale tema reaalsusest halvema ühiskonna kujutamine. Selle jaoks kasutatakse jällegi kognitiivset võõritust tekitavaid noovumeid ja maailma loomisel tulevad kasutamisele ekstrapolatsioon ja spekulatsioon, mida vaatlesin lähemalt ka düstoopia kontekstis. Oluline oli välja tuua ka düstoopia seos postapokalüptilise ulmega, sest Feldmanise teoses sai just sellega paralleele otsida. Lisaks pidasin oluliseks düstoopia põgusat ajaloolist ülevaadet, eriti selles kontekstis, mis puudutas düstoopiažanri varasemat nimetust – antiutoopiat.

Edasi vaatlesin lähemalt kahte teost, milleks osutusid Andris Feldmanise „Viimased tuhat aastat“ ja Taavet Kase „Surmamaks“. Pärast põgusa ülevaate andmist vaatlesin, milliste vahenditega romaanides düstoopilist ühiskonda kujutatakse. Ka nendes tulid kasutusele noovumid, kognitiivne võõritus, ekstrapolatsioon ning spekulatsioon. Küll aga kasutati neid elemente erinevalt. Sellele vaatamata kujutati mõlemas teoses lugeja reaalsusest halvemat ühiskonnakorraldust, võttes aluseks erinevad aspektid reaalsest elust ja võimendades neid tulevikku.

Bakalaureusetööga soovisin tähelepanu juhtida düstoopiale kui mitmekülgsel ja põnevale žanrile. Lisaks sellele on tegemist olulise žanriga, mis pöörab tähelepanu kriitilistele aspektidele reaalses elus ja püüab hoiatada taoliste tendentside jätkamise eest, mis võivad kaasa tuua ebameeldivaid tagajärgi. Lugeses taolisi tagajärgi, hakkavad lugejad mõtisklema, mida oleks võimalik teisiti teha, et sellised kirjeldused reaalsuseks ei saaks.

Analüüsitavad teosed näitasid samuti düstooptide mitmekesisust, olles temaatiliselt mõneti sarnased, aga siiski täiesti erinevad. Analüüsist tuli ka välja, et düstopia ei pea olema alati negatiivse alatooniga žanr, vaid tegelikult on võimalik düstoopilisi ühiskondi edasi anda ka satiirilisel ja naljatledes.

Kirjandus

Atwood, Margaret 1985. *Teenijanna lugu.*

Bradbury, Ray 1953. *451° Fahrenheiti.*

Brambilla, Marco (režissöör) 1993. *Demolition Man (film).*

Collins, Suzanne 2008. *Näljamängud.*

Dalcher, Christina 2018. *Vox.*

Dick, Philip K. 1968. *Kas androidid unistavad elektrilammastest?*

Eisen, Matthias Johann 1903. *Aastatuhandevahetus. Tallinnas aastal 2000.*

Feldmanis, Andris 2016. *Viimased tuhat aastat.* Tallinn: Kirjastus Varrak.

Hallaste, Tõnis 2017. Inimkonna identiteedikriisist robotirevolutsioonis. Määrileht, 27. jaanuar. Vaadatud 24.04.2022, <https://www.muurileht.ee/inimkonna-identiteedikriisist-robotirevolutsioonis/>

Huxley, Aldous 1932. *Hea uus ilm.*

Järve, Mari 2011. *Esimene aasta.* Kirjastus PEGASUS.

Kase, Taavet 2018. *Surmamaks.* ;paranoia publishing group ltd.

Lem, Stanisław 1961. *Solaris.*

McHale, Brian 1992. *Constructing Postmodernism.* London: Routledge.

Moylan, Tom 2000. *Scraps of the Untainted Sky: Science Fiction, Utopia, Dystopia.* Westview press.

Nicholls, Peter, Clute, John, Langford, David 2020. *Post-Holocaust. The Encyclopedia of Science Fiction.*

Ojap, Joonas 2018. Andres ja Pearu sõidavad hiliskapitalistlikku maailma. Sirp, 26. oktoober. Vaadatud 26.04.2022, <https://sirp.ee/s1-artiklid/c7-kirjandus/andres-ja-pearu-soidavad-hiliskapitalistlikku-maailma/>

Org, Andrus 2001. Ulmežanri piirjooni. Keel ja Kirjandus nr 12, lk 825–839.

Org, Andrus 2017. Eesti ulmekirjanduse žanrid ja nende poeetika. Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikool.

Orwell, George 1949. *1984.*

Pospíšil, Jan 2016. *The Historical Development of Dystopian Literature.* Olomouc.

Põldver, Piret 2017. Depressiooni ja armastuse romaan. Sirp, 28. aprill. Vaadatud 24.04.2022, <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c7-kirjandus/depressiooni-ja-armastuse-romaan/>

Roberts, Adam 2000. Science Fiction. London and New York: Routledge.

Sargent, Lyman Tower 1994. The Three Faces of Utopianism Revisited.

Seed, David 2011. Science Fiction. A Very Short Introduction. Oxford University Press.

Suvin, Darko 1979. Metamorphoses of Science Fiction. On the Poetics and History of a Literary Genre. New Haven and London: Yale University Press.

Sõnaveeb 1. Teadusulme. <https://sonaveeb.ee/search/unif/dlall/dsall/teadusulme/1> (Vaadatud 10.03.2022).

Sõnaveeb 2. Düstoopia <https://sonaveeb.ee/search/unif/dlall/dsall/d%C3%BCstooopia/1> (Vaadatud 10.03.2022).

Zamjatin, Jevgeni 1924. *Meie*.

Talberga, Ilze 2018. Tulevane raskekaallane. Sirp, 26. oktoober. Vaadatud 26.04.2022, <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c7-kirjandus/tulevane-raskekaallane/>

Tolkien, John Ronald Reuel 1954. *Sõrmuste isand*.

Tomberg, Jaak 2004. Ekstrapolatiivne kirjutamine. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.

Tomberg, Jaak 2012. Ärkamine düstoopiasse: utoopilise vormi mitmetimõistetavusest. Acta Semiotica Estica, nr 11, lk 90-108.

Tomberg, Jaak 2017. The Awakening of the Dystopian Hero: On the Ambiguity in the Utopian Form. Kunstiteaduslikke Uurimusi / Studies on art and architecture, 1-2 (26), 33-48.

Wells, Herbert George 1977. *Ajamasin: Maailmade sõda*.

Summary. Depiction of dystopian society on the example of Andris Feldmanis' „Viimased tuhat aastat“ and Taavet Kase's „Surmamaks“

This Bachelor's thesis focuses on depicting dystopian societies. There are many dystopian aspects in the modern world and therefore it is important to study dystopias. They try to warn against the continuation of negative trends that could have bad consequences. Lyman Tower Sargent says that dystopias should be “considerably worse than the society in which that reader lived” (Sargent. 1994: 9). For this, it is also important to give an overview of the science fiction genre, because dystopia is a sub-genre of science fiction.

This bachelor's thesis is divided into two parts, theory and analysis. In the theoretical part, I look at the concept, topic and nature of science fiction and dystopia. Then I look at the basic characteristics associated with them, which are novum, cognitive estrangement, extrapolation and speculation. It is also necessary to give an overview of postapocalyptic fiction, because in one of the analysed works (“Viimased tuhat aastat”), there is a connection with it. In addition, there is a brief overview of the history of dystopia.

In the theoretical part, two Estonian dystopias are examined: Andris Feldmanis' “Viimased tuhat aastat” and Taavet Kase's “Surmamaks”, which I analyse using the theory. At first I give an overview of books. Then I search the books for tools and elements (novums, cognitive estrangement, extrapolation and speculation) to depict dystopian societies. Afterwards I compare the dystopian societies of both novels.

In my bachelor's thesis I try to answer three questions. Firstly, what is dystopia and what characterizes it? Secondly, What literary techniques are used to create dystopian literary worlds and what techniques are found in the books under analysis? And thirdly, how is dystopian society in selected books and what is the modern meaning of these novels and the warning they contain?

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Teele Masing,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose „Düstoopilise ühiskonna kujutamine Andris Feldmanise „Viimased tuhat aastat“ ja Taavet Kase „Surmamaksu“ näitel“, mille juhendaja on Jaak Tomberg, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Teele Masing

27.05.2022